

منطبق‌سازی تاریخ‌گذاری‌های مطلق (^{14}C) و نسبی گورستان عصر آهن مسجد کبود تبریز براساس روش طیف‌سنج جرمی شتاب‌دهنده (AMS)

سولماز احمدزاده خسروشاهی^۱، علیرضا هژبری نوبری^{۲*}، آرکادیوش سولتیشیاک^۳،
جواد حسین زاده ساداتی^۴

۱. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دوران تاریخی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۲. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۳. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده زیست باستان‌شناسی، دانشگاه ورشو، ورشو، لهستان

۴. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۱۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۱۴

چکیده

گورستان عصر آهن مسجد کبود تبریز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین محوطه‌های مرتبط با دوران آهن در نواحی شرقی دریاچه‌ی ارومیه شناخته می‌شود. تاکنون در این محوطه ۵ فصل کاوش باستان‌شناختی صورت گرفته و بر اساس یافته‌های سفالی به‌دست آمده، تاریخ‌گذاری نسبی آن برابر با ۸۰۰-۱۲۰۰ پ.م پیشنهاد شده است. در این پژوهش با استفاده از روش طیف‌سنج جرمی شتاب‌دهنده (AMS)، نمونه‌های برداشت‌شده از بقایای انسانی گورستان، مورد تاریخ‌گذاری مطلق قرار گرفته و نتایج تاریخ‌گذاری مطلق با تاریخ‌گذاری نسبی مورد سنجش و مقایسه قرار گرفته است. جهت انجام این آزمایش، ۴ عدد قطعه استخوان و ۱ نمونه دندان از میان بقایای انسانی در دسترس، برداشت‌شده و هر ۵ نمونه در آزمایشگاه رادیو کربن پوزنان لهستان مورد آزمایش قرار گرفته‌اند. نتایج حاصل از این پژوهش، ضمن تأیید تاریخ‌گذاری نسبی پیشنهادشده بیانگر این نکته است که این محوطه طبق تاریخ‌گذاری مرسوم عصر آهن به دوران عصر آهن ۱ و ۲ تعلق دارد؛ همچنین بر اساس مطابقت داده‌های فلز آهن در گورستان عصر آهن مسجد کبود با تاریخ‌گذاری مطلق انجام شده و الگوی متداول استفاده از فلز آهن در سایر نواحی حوضه دریاچه ارومیه به نظر می‌رسد که نواحی شرقی دریاچه، در دورانی پس از عصر آهن ۲ به صورت گسترده از متالوژی آهن استفاده کرده‌اند. این پژوهش از این منظر می‌تواند مورد اهمیت باشد که تاریخ‌گذاری مطلق گورستان عصر آهن مسجد کبود تبریز به‌عنوان یک محوطه شاخص عصر آهن در شرق دریاچه ارومیه، کمک شایانی در تاریخ‌گذاری سایر محوطه‌های هم‌دوره در شمال غرب ایران و مخصوصاً حوضه دریاچه ارومیه خواهد کرد.

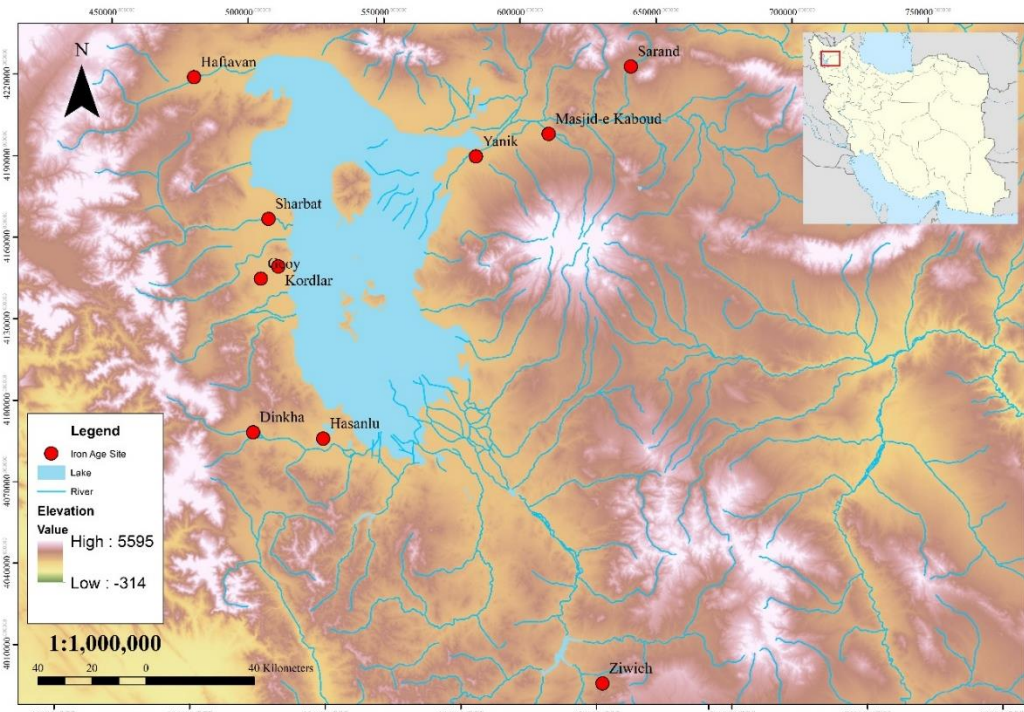
واژگان کلیدی: گورستان عصر آهن مسجد کبود تبریز، حوضه دریاچه ارومیه، طیف‌سنج جرمی شتاب‌دهنده، تاریخ‌گذاری مطلق، تاریخ‌گذاری نسبی

* نویسنده مسئول مکاتبات: تهران، جلال آل احمد، پل نصر، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی، گروه باستان‌شناسی، کد پستی: ۱۱-۱۴۱۱۵.
پست الکترونیکی: hejebri@modares.ac.ir

۱. مقدمه

عصر آهن در ایران (برابر با بازه‌ی زمانی نیمه‌ی دوم هزاره‌ی دوم و نیمه‌ی اول هزاره اول پیش از میلاد) به دلیل موضوع پرچالش و بحث‌برانگیز مهاجرت‌ها به داخل فلات ایران، و فور گورستان‌های بدون ارتباط با استقرار، شکل‌گیری ساختارهای سیاسی-اجتماعی و حکومت‌های نیمه‌متمرکز مرکزی، یکی از مهم‌ترین دوره‌ها در باستان‌شناسی ایران به‌شمار می‌آید [1]. شمال غرب ایران با ویژگی‌های خاص جغرافیایی و موقعیت زمین‌شناختی یکی از مناطق استراتژیک در دوران باستان و در عصر آهن بوده است. این ناحیه به دلیل مجاورت و داشتن ارتباطات قوی با شرق آناتولی، قفقاز جنوبی و شمال و جنوب بین‌النهرین همواره از دیرباز دارای اهمیت ویژه‌ای بوده است [2-3]. بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناختی متعددی توسط هیئت‌های خارجی و داخلی در حوضه‌ی آبریز دریاچه ارومیه انجام شده است که از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به کاوش در تپه حسنلو [4-14]، دینخواه تپه [15-16]، هفتوان تپه [17-22]، گوی تپه [23]، سه‌گردان [24-26]، کردلر [27-28]، یانیق تپه [29-31] و در دهه‌های اخیر به کاوش‌های گورستان عصر آهن مسجد کبود تبریز [32-36] اشاره کرد. اکثریت محوطه‌های ذکرشده در بخش‌های جنوبی و غربی دریاچه ارومیه قرار دارند و در طی دهه‌های گذشته بیشترین تمرکز مطالعات و کاوش‌های باستان‌شناختی در این نواحی بوده است؛ حال آنکه به مطالعات بخش‌های شرقی دریاچه ارومیه در دوره عصر آهن کمتر پرداخته شده است (شکل ۱). از این رو پژوهش پیش رو از این منظر می‌تواند حائز اهمیت باشد که اولاً این محوطه یکی از بزرگ‌ترین گورستان‌های کاوش شده عصر آهن واقع در شرق دریاچه ارومیه است که اندک مطالعاتی در آن صورت گرفته است؛ تاریخ‌گذاری مطلق داده‌های حاصل از آن برای نخستین بار صورت می‌گیرد. دوما یافته‌های حاصل از این محوطه با توجه به تاریخ‌گذاری جدید ارائه‌شده توسط مایکل دانتی [2-3] از ادوار فرهنگی

شمال غرب ایران، مورد بازنگری قرار نگرفته است. در این پژوهش سعی شده است تا با استفاده از نتایج تاریخ‌گذاری مطلق با استفاده از روش طیف‌سنج جرمی شتاب‌دهنده (AMS) بر روی تعداد ۵ نمونه از بقایای انسانی، از یک‌سو تاریخ‌گذاری محوطه دقیق‌تر انجام گیرد و از سوی دیگر با مقایسه این تاریخ‌گذاری با تاریخ‌گذاری‌های پیشین، تاریخ‌گذاری محوطه اصلاح و تدقیق گردد. مهم‌ترین پرسش پژوهش پیش رو این است که تاریخ‌گذاری نسبی ارائه‌شده در رابطه با تاریخ‌گذاری گورستان عصر آهن مسجد کبود تا چه اندازه با تاریخ‌گذاری مطلق حاصل از آزمایش کربن ۱۴ برابری می‌کند و براساس سنجش این دو روش تاریخ‌گذاری، گورهای مرتبط با این تاریخ‌گذاری‌ها در چه دوره‌ای قرار می‌گیرند؟ و فرضیه‌ی مرتبط با پرسش مطرح شده بدین ترتیب است که به نظر می‌رسد نتایج حاصل از تاریخ‌گذاری مطلق، گاه‌نگاری نسبی ارائه‌شده را تأیید کرده و این محوطه براساس آخرین تقسیم‌بندی ارائه‌شده توسط مایکل دانتی از ادوار فرهنگی شمال غرب ایران، به دوره‌ی آهن ۱ و ۲ به بازه‌ی زمانی (۸۰۰-۱۲۵۰ پ.م) تعلق دارد. محوطه‌ی گورستان عصر آهن مسجد کبود تبریز از این نظر می‌تواند مورد اهمیت باشد که تنها محوطه‌ی مرتبط با دوران آهن ابتدایی و میانی در نواحی شرقی حوضه‌ی آبریز دریاچه‌ی ارومیه است که مورد کاوش دامنه‌دار قرار گرفته و بر اساس یافته‌های آن می‌توان ضمن ارائه‌ی درک مناسب از وضعیت جوامع عصر آهن در محدوده‌ی مذکور و مقایسه‌ی این یافته‌ها با نتایج پژوهش‌های باستان‌شناختی در محوطه‌هایی مانند حسنلو، دینخواه و هفتوان به شناخت بهتری از محوطه‌های عصر آهن شمال غرب ایران دست یافت. از همین رو تاریخ‌گذاری دقیق گورستان عصر آهن مسجد کبود از طریق آزمایش‌های کربن ۱۴ و مقایسه‌ی آن با تاریخ‌گذاری نسبی محوطه مورد اهمیت می‌باشد زیرا تاریخ‌گذاری مطلق این محوطه به‌عنوان یک محوطه شاخص عصر آهن در شرق دریاچه ارومیه، کمک شایانی در تاریخ‌گذاری سایر محوطه‌های هم‌دوره خواهد کرد.

شکل ۱: محوطه‌های مهم حوضه دریاچه ارومیه در عصر آهن

Fig. 1: Overview of the Important Iron Ages sites in the Lake Urmia Basin

۲. پیشینه پژوهش

گورستان عصر آهن مسجد کبود تبریز با مختصات جغرافیایی ۳۸.۰۷۳۸۴، ۴۶.۳۰۲۴۵ در قسمت شمال شرقی بنای مسجد کبود در بافت قدیمی شهر تبریز در استان آذربایجان شرقی واقع شده است (شکل ۲)؛ مساحت این محوطه در حدود ۲۸۲۹۰ مترمربع (۳ هکتار) تخمین زده شده است. گورستان در عمق شش تا هشت متری از سطح کوچه‌ها و خانه‌های اطراف آن قرار گرفته و دارای آثار شاخص عصر آهن مانند سفال خاکستری و در برخی موارد نخودی و قرمز و همچنین اشیای فلزی شامل انواع زیورآلات، ادوات جنگی و مهره‌های تزئینی از جنس‌های لاجورد، عقیق و استخوان می‌باشد [32]. کاوش‌های این محوطه از سال ۱۳۷۸ به سرپرستی نصرت‌الله معتمدی آغاز شد و پس از یک فصل، سرپرستی فصول بعدی کاوش را علیرضا هژبری نوبری بر عهده گرفت [33-36]. در مجموع، طی ۵ فصل کاوش از سال‌های ۱۳۷۸ تا ۱۳۸۲ ه.ش. تعداد ۱۰۸ تدفین شناسایی شده است که امروزه تعداد ۳۲ تدفین در سایت موزه عصر آهن تبریز و یک تدفین دونفره حاصل از کاوش‌های فصل اول در موزه آذربایجان و تعداد اندکی بقایای انسانی در انبار

سایت موزه نگهداری می‌شوند. به لحاظ لایه‌نگاری در این گورستان در تمامی بخش‌های کاوش شده پس از برداشتن لایه‌های سطحی، بلافاصله سفال‌های متعلق به دوره‌های قاجار، صفوی، تیموری، ایلخانی و سلجوقی به صورت بسیار مضطرب به دست آمده است. علت چنین آشفتگی‌ها را می‌توان در ارتباط با وقوع زلزله‌های متعدد در شهر تبریز و همچنین حفر چاه‌های فاضلابی دانست [37]. پس از اتمام لایه‌های اسلامی با یک وقفه لایه‌های فرهنگی به عمق حدود ۱ متر مواجه هستیم. پس از برداشتن لایه طبیعی تشکیل شده از ماسه و قلوه سنگ‌های ریزودرشت رودخانه‌ای، با قطعه سفال‌هایی به رنگ‌های خاکستری، نخودی و قرمز روبرو می‌شویم که آثار مربوط به گورستان مستقیماً در زیر این لایه‌ها قرار دارد [38]. اکثریت تدفین‌ها اولیه و شامل یک گور خفته هستند و فرد به همراه اشیای گور دفن شده است (شکل ۳ الف)؛ در مواردی تدفین به صورت آشفته و بهم‌ریخته و شامل بیش از یک نفر است (شکل ۳ ب)؛ در دو مورد تدفین دونفره است (شکل ۴ الف). در بسیاری از تدفین‌ها روی گور با قلوه سنگ‌های رودخانه‌ای پوشانیده شده است. (شکل ۴ ب) افراد به حالت چمباتمه‌ای، نیمه جمع شده و یا تماماً جمع

باشد و در آن ضمن نمونه‌برداری از بقایای انسانی قابل استفاده در گورستان عصر آهن مسجد کبود جهت آزمایش طیف سنج جرمی شتاب‌دهنده، از گزارش‌های کاوش‌های باستان‌شناسی گورستان و سایر منابع مطالعاتی به صورت کتابخانه‌ای استفاده شده است. در همین راستا تعداد ۴ عدد تکه استخوان و ۱ عدد نمونه دندان از میان بقایای انسانی در دسترس، برای انجام تاریخ‌گذاری مطلق با استفاده از روش طیف‌سنج جرمی شتاب‌دهنده انتخاب و به آزمایشگاه رادیو کربن شهر پوزنان، کشور لهستان ارسال شدند.

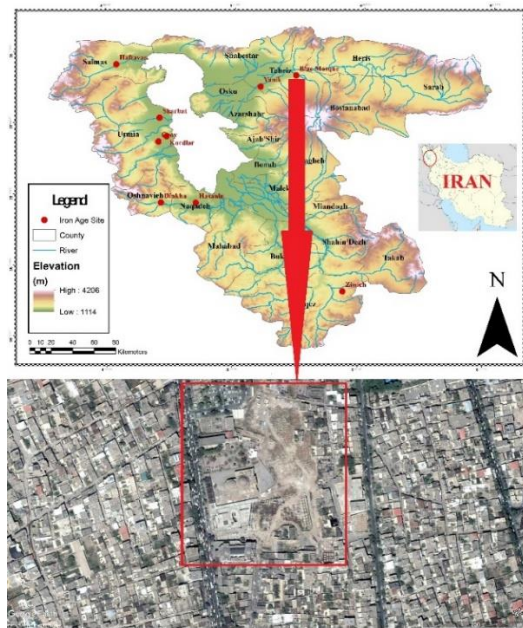
۴. نتایج و یافته‌ها

تاریخ‌گذاری نسبی این گورستان در دهه‌های گذشته براساس طبقه‌بندی و گونه‌شناسی داده‌های سفالی کشف شده از تدفین‌ها توسط کاوشگر محوطه (علیرضا هژبری نوبری) انجام شده است [37-38]؛ (جدول ۱). در طی پنج فصل کاوش در این گورستان، تعداد ۵۱۱ قطعه ظرف سفالین دست‌ساز به دست آمده است که به لحاظ رنگ پوشش در ۳ گروه سفال‌های خاکستری-سیاه (۹۱/۲۱٪)، سفال‌های نخودی (۵٪) و سفال‌های قرمز (۳/۵٪) و از لحاظ فرم و شکل ظروف به ۱۱ گروه کاسه‌ها، ظروف لوله‌دار (لوله‌دار پیوسته و لوله‌دار ناپیوسته)، پارچه‌ها، فنجان‌ها، بشقاب‌ها، سبوها، ظروف پایه‌دار، تنگ‌ها، کوزه‌ها، دیگچه‌ها و ظروف با اشکال خاص طبقه‌بندی می‌شوند؛ سفال‌های این محوطه را بر اساس نوع تزئین می‌توان به ۵ دسته، سفال با تزئینات کنده، افزوده، داغدار، برجسته و ترکیبی تقسیم‌بندی کرد. کاوشگر محوطه با مقایسه یافته‌های سفالی گورستان عصر آهن مسجد کبود با محوطه‌هایی مانند حسنلو IV و V [12,45]؛ دینخواه II و III [15-16]؛ هفتون IV و V [17-22]؛ کردلر [27-28]؛ گوی‌تپه A و B [23]؛ خوروبین [46] و قیطره [47] و با در نظر گرفتن نمونه‌های کربن ۱۴ محوطه‌های حسنلو و دینخواه‌تپه [12] و با اشاره به قرار گرفتن تعدادی زیادی از این قبور در لایه‌های مختلف و بر بالای یکدیگر که گواه از استفاده این گورستان به مدت طولانی است تاریخی برابر با ۸۰۰-۱۲۰۰ پ.م را برای این محوطه پیشنهاد داده است.

شده در جهت شرقی-غربی و بر روی پهلو دفن شده‌اند؛ موارد استثنا وجود دارد که فرد به‌طرف پشت دفن شده باشد (شکل ۴ ج) اشیای داخل قبور (گورآوندها) شامل: ظروف سفالی شامل انواع کاسه‌ها، ظروف لوله‌دار، پارچه‌ها، سبوها، تنگ‌ها، بشقاب‌ها، فنجان‌ها، ظروف پایه‌دار، دیگچه‌ها می‌باشند؛ زیورآلات فلزی شامل انواع سنجاق‌های سینه، میله‌های مفرغی، سنجاق‌های سر، گوشواره‌های مفرغی، انگوها، انگشترها، مهره‌های مفرغی، دکمه‌ها، حلقه‌های مفرغی است؛ اشیای مفرغی شامل خنجرها و سر پیکان‌ها می‌باشند؛ اشیای آهنی به‌دست آمده از این محوطه اندک بوده و شامل یک انگوی آهنی، یک مهره آهنی و یک خنجر آهنی می‌باشد. از دیگر اشیای به‌دست آمده می‌توان به مهره‌های از جنس عقیق، استخوان، لاجورد، خمیر شیشه و همچنین قاپ‌های جانوری اشاره کرد [39]. کمیت و کیفیت اشیای داخل قبور می‌تواند گواهی از تفاوت‌های بین ساختارهای اجتماعی میان افراد در جامعه عصر آهن گورستان مسجد کبود تبریز باشد. با پایان یافتن کاوش‌ها، هژبری نوبری در دو مقاله براساس گونه‌شناسی و مقایسه یافته‌های سفالی این محوطه با مناطق هم‌جوار و دور دست و با در نظر گرفتن نمونه‌های کربن ۱۴ محوطه‌های حسنلو و دینخواه‌تپه و با پیروی از گاه‌نگاری ارائه‌شده توسط یانگ و دایسون [12,45]؛ آثار مکشوفه از گورستان را به بازه زمانی ۸۰۰-۱۲۰۰ پ.م؛ یعنی به افق فرهنگ سفال خاکستری غربی جدید نسبت می‌دهد [37-38]. تاکنون بر اساس یافته‌های حاصل از گورستان مسجد کبود، صالحی‌گروس در رابطه با طبقه‌بندی سفال‌ها [40]؛ استخراج DNA باستانی از بقایای انسانی گورستان [41]؛ کنعانی در رابطه با طبقه‌بندی و آسیب‌شناسی فلزات [42]؛ زندکریمی در رابطه با مطالعه باستان‌سنجی بقایای اسکلتی [43] و مختاری‌پوری در رابطه با الگوهای تدفین و طبقات اجتماعی در گورستان عصر آهن مسجد کبود [44] پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد را ارائه داده‌اند.

۳. روش و مواد

این پژوهش از منظر ماهیت و روش تحقیق به‌صورت توصیفی-تحلیلی است و در این پژوهش روش گردآوری داده‌ها به‌صورت میدانی-کتابخانه‌ای و آزمایشگاهی می‌باشد.

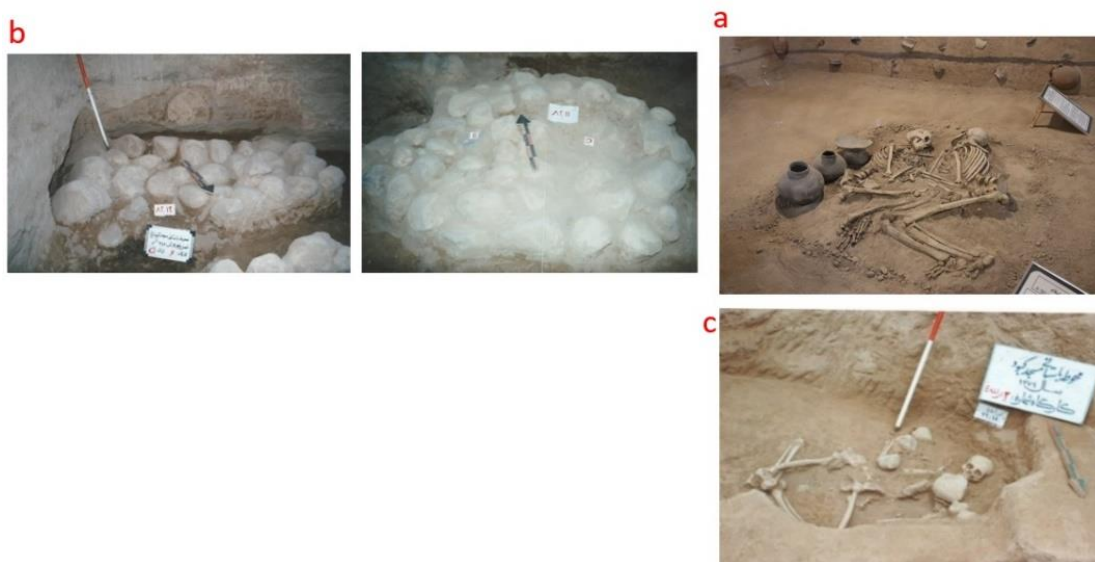
شکل ۲: تصویر ماهواره‌ای گورستان عصر آهن مسجد کبود تبریز در بافت شهر تبریز

Fig. 2: The satellite image of the Iron Age cemetery of Masjed-e Kaboud in Tabriz city

شکل ۳: الف) تدفین شماره ۸۲/۱۲ و ۸۲/۲۰ و ۸۲/۵ [۳۶]؛ ب) نمونه‌ای از تدفین‌های آشفته و به‌هم‌ریخته تدفین آشفته [۳۶]

Fig. 3: a) Burials No. 82/12, 82/20, and 82/5; b): Examples of disturb burials

شکل ۴: الف. تدفین دونفره به‌دست آمده از کاوش فصل اول؛ ب) تدفین شماره ۸۲/۱۱ و ۸۱/۱۲ [۳۶]؛ ج) تدفین شماره ۷۹/۱۸ [۳۳]

Fig. 4: a) Double burial found in the first season; b) Burials No. 81/11 and 82/12 c) Burial No. 79/11

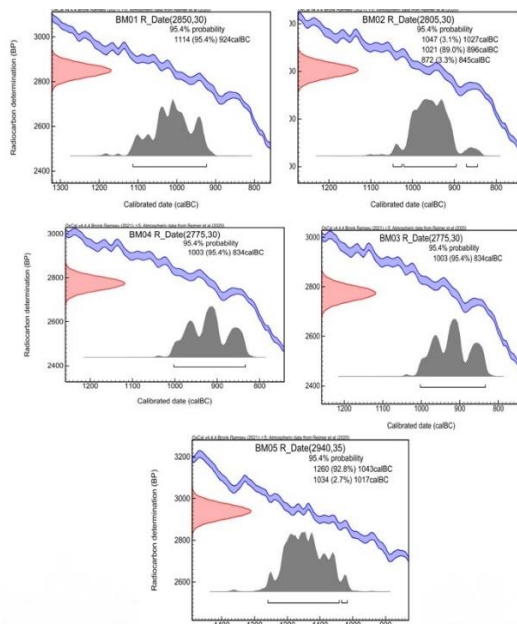
جدول ۱: مقایسه نسبی سفال‌های مکشوفه از گورستان عصر آهن مسجد کبود تبریز

Table 1: Relative comparison of the pottery vessels of Iron Age cemetery of Masjed-e Kaboud

منبع مقایسه	محوطه مورد مقایسه	شکل-طرح	فرم	شماره
[15, 2, 23, 28, 17, 51]	- حاجی فیروز-IVC- حسنلو V حسنلو -B- گوی تپه اددینخواه V، کردلر- هفتوان تپه معدن طالقان		کاسه با دو سوراخ در زیر لبه و یا به همراه یک برجستگی هلالی شکل	۱
[28, 2, 45, 15, 23, 53, 54, 55, 57, 58]	- IV - هفتوان II - دینخواه A - گوی تپه IV حسنلو کردلر- کورگان‌های جعفرآبادخداآفرین، گورستان سرند- دغدغان، گورستان لاریجان، گورپشته روستای حمیدان- (مزار گمانه شماره ۵ در خداآفرین) گورستان شیراکاوان و تالیان ارمنستان		کاسه با لبه مقعر و بدنه زاویه‌دار و دسته دماغی	۲
[45, 15, 17, 23, 59, 60, 47, 67]	-II- دینخواه IV حسنلو - خورون-IV هفتوان - قیطره -تپه صرم، B گوی تپه قره تپه سگزآباد گورستان جبران تپه طارم		ظروف لوله‌دار با لوله ناپیوسته	۳
[23, 3, 45, 17, 15, 61, 47, 62, 74, 28]	- حاجی فیروز- V - هفتوان III- دینخواه B گوی تپه -کردلر تپه- خورون-میلاگرد- قیطره V حسنلو شاه تختی- مارلیک-کردلر تپه- گورستان جبران تپه طارم		ظروف لوله‌دار با لوله ناپیوسته	۴
[15, 23, 63, 64, 58, 57, 56]	اددینخواه گوی تپه کورگان ۴ جعفرآباد اگیان گورستان تالیان ارمنستان گورپشته روستای حمیدان- (مزار گمانه شماره ۵ در خداآفرین) گورستان لاریجان		پارچ‌ها	۵
[58]	گورستان شیراکاوان ارمنستان		فنجان‌ها	۶

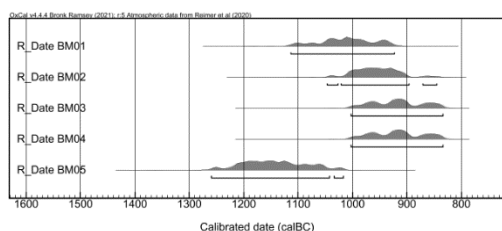
شماره	فرم	شکل-طرح	محوطه مورد مقایسه	منبع مقایسه
۷	بشقاب		II-دینخواه اادینخواه قیطریه-خوروبین -مارلیک IV احسنلو کلاردشت-گوی تپه کردلر تپه گفارت ارمنستان	[3, 15, 47, 65, 74, 61, 23, 28, 58]
۸	سوها		ادینخواه گورستان تالیان ارمنستان	[15, 58]
۹	ظروف پایه‌دار		IV احسنلو ادینخواه کردلر تپه قیطریه پشتکوه گورستان جیران تپه طارم	[45, 15, 28, 47, 64, 66]
۱۰	تنگ‌ها		IV احسنلو ادینخواه	[3, 15]
۱۱	دیگچه‌ها		IV احسنلو قیطریه گورستان تالیان ارمنستان	[3, 47, 58]
۱۲	کوزه‌ها		IV احسنلو	[2]
۱۳	ظروف با اشکال خاص		ادینخواه	[15, 69]

(AMS) [50] در آز مایش گاه رادیوکربن دانش کده زمین‌شناسی در شهر پوزنان، کشور لهستان انجام شده است. برای کالیبراسیون نمونه‌های مورد آزمایش، نرم‌افزار OxCal نسخه 4.4 مورد استفاده قرار گرفته است. با توجه به آنالیزهای صورت گرفته نمونه اول، تاریخی در حدود ۱۲۶۰-۱۰۱۷ پ.م؛ نمونه دوم، تاریخی در حدود ۱۱۱۴-۹۲۴ پ.م؛ نمونه سوم تاریخی در حدود ۱۰۴۷-۸۴۵ پ.م؛ نمونه چهارم تاریخی در حدود ۱۰۰۰-۸۳۴ پ.م را نشان می‌دهد (شکل ۵)، (شکل ۶) و (جدول ۲).

شکل ۵: نمودارهای کالیبره شده نتایج تاریخ‌گذاری کربن ۱۴ گورستان عصر آهن مسجد کبود تبریز

Fig. 5: Calibrated age graphs of radiocarbon dates of Masjed-e Kaboud Iron Age cemetery

شکل ۶: نمودار هم‌سنجی رادیوکربن نمونه‌های گورستان عصر آهن تبریز

Fig. 6: Calibrated age of the radiocarbon dates from the Iron Age cemetery of Masjed-e Kaboud

آنالیز رادیو کربن ^{14}C بقایای اسکلت‌های انسانی می‌تواند اطلاعات مهم در مورد زمان پس از مرگ در اختیار ما قرار دهد [48]. اندازه‌گیری ^{14}C نمونه‌های استخوانی معمولاً بر روی باقیمانده کلاژن استخراج شده انجام می‌شود. مقدار و کیفیت کلاژن می‌تواند بسیار متغیر باشد و عمدتاً به حفظ استخوان و دیاژنز بستگی دارد. شرایط محیطی مانند سطح pH پایین خاک، درجه حرارت بالا، آب‌های زیرزمینی نفوذپذیر به داخل قبور، مناطق خشک و گرم سیری، همگی می‌توانند در حفظ کلاژن استخوان تأثیرپذیر باشند [49]. استخوان کورتیکال بهترین بخش از میان استخوان‌های بلند مانند استخوان ران، درشت‌نی، ریزی، بازو، زند زیرین، زند زبرین و گاه‌دنده است. استخوان‌هایی که بافت اسفنجی دارند مانند مهره‌ها معمولاً در شرایط سخت به‌خوبی محافظت نمی‌شوند و احتمالاً میزان کافی کلاژن برای آنالیز نداشته باشند. در مورد دندان، ترجیح بر انتخاب دندان‌هایی است که دارای یک ریشه باشند مانند دندان‌های پیش و یا نیش؛ در مورد انتخاب دندان‌های آسیاب می‌بایستی تمامی ریشه‌ها سالم باشند. در این تحقیق در مجموع ۷ نمونه استخوان از بقایای تدفین‌های موجود انتخاب و پس از اخذ مجوزهای لازم از اداره کل موزه‌های وزارت میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری، اداره کل میراث فرهنگی استان آذربایجان شرقی و پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری به جهت آزمایش کربن ۱۴ به آزمایشگاه رادیوکربن پوزنان در کشور لهستان توسط نگارنده اول انتقال داده شد. از این ۷ نمونه در ۲ مورد از نمونه‌های برداشت‌شده از تدفین‌های شماره ۸۰/۲۴ و ۸۰/۲۱ به دلیل استخراج نشدن میزان کافی کلاژن به نتیجه مطلوب نرسیدند و در ۵ نمونه دیگر شامل تدفین شماره ۷۹/۲۱ بخشی از استخوان دنده یک کودک حدوداً ۴ ساله، تدفین ۸۰/۳ بخشی از استخوان دنده یک کودک حدوداً ۸ ساله، تدفین ۷۹/۲۲ بخش کوچکی از بدنه استخوان نازک‌نی یک فرد بالغ، تدفین ۸۰/۱۱ بخشی از استخوان بازوی یک کودک و تدفین ۸۲/۵ دندان آسیای اول یک فرد بالغ، کلاژن به میزان کافی با موفقیت استخراج شد. این آزمایش پس از آماده‌سازی نمونه‌ها با استفاده از روش طیف‌سنج جرمی شتاب‌دهنده

جدول ۲: نمونه‌های تاریخ‌گذاری مطلق گورستان عصر آهن مسجد کبود تبریز با استفاده از روش AMS

Table 2: ¹⁴C dating samples of from Iron Age cemetery of Masjed-e Kaboud by AMS method

Site	Laboratory No.	Burial No.	Workshop	Trench	Material	Amount of Extracted Collagen	Date BP	Cal BC Calibrated Date 1s range	Cal BC Calibrated Date 2s range	Distinct Pottery	Period
Masjed-e Kabud Iron Age Cemetery	Poz.142784	82.5	8	G81	Tooth	2.3%	2949±35	1216-1058	1260-1017	A gray bowl with double-pierced	Iron I
	Poz.142783	82.11	9	D,E	Bone	5.50%	2850±30	1053-933	1114-924	A gray bowl with a handle & A gray unbridged pour spout	Iron I
	Poz.142784	80.3	2 & 8	K79	Bone	4.10%	2805±30	1000-921	1047-845	A gray bowl with a handle & A gray unbridged pour spout	Iron II
	Poz.142786	79.21	3	F	Bone	1.30%	2775±30	979-842	1000-834	An orangish-Buff unbridged pour spout with decoration and animal horn shape handle	Iron II
	Poz.142785	79/22	3	F	Bone	5.00%	2775±30	979-842	1000-834	A gray unbridged pour spout with a gray bridged pour spout	Iron I

۵. بحث در نتایج و یافته‌ها

تاکنون مبنای تاریخ‌گذاری عصر آهن شمال غرب ایران، داده‌های حاصل از کاوش‌های حسنلو بوده که توسط محققانی همچون دایسون، کایلریانگ، لویی لوین، مایکل دانتی، مگان چیفارلی مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. تامس کایلر یانگ عصر آهن در غرب ایران را بر اساس داده‌های سفالی حسنلو و برخی محوطه‌های دیگر مانند گوی تپه، زیویه، تپه گیان، سیلک، خوروین و دهکده هخامنشی در شوش، به سه دوره تقسیم‌بندی کرد: افق سفالی خاکستری غربی قدیم (۱۳۰۰-۱۰۰۰ پ.م.) افق سفالی خاکستری غربی جدید (۱۰۰۰-۸۰۰ پ.م.) و افق سفالی نخودی غربی جدید (۷۵۰-۵۵۰ پ.م.)، [70-71]. دایسون عبارات کوتاه‌تر عصر آهن I، II و III را بکار می‌برد؛ وی در گاه‌نگاری پیشنهادی‌اش بر اساس لایه‌نگاری حسنلو، گونه شناسی سفال و نتایج آزمایش‌های کربن ۱۴ عصر آهن I را برابر با (۱۴۵۰-۱۲۵۰ پ.م.)، عصر آهن II را برابر با (۱۲۵۰-۸۰۰ پ.م.) و عصر آهن III را برابر با (۸۰۰-۵۵۰ پ.م.) معرفی می‌کند که معادل با افق‌های سفالی یانگ بود [7]. لویی لوین بر اساس مطالعاتش در غرب ایران عصر آهن I را برابر با (۱۴۵۰-۱۱۰۰ پ.م.)، عصر آهن II را برابر با (۱۱۰۰-۸۰۰ پ.م.) و عصر آهن III را برابر با (۸۰۰-۵۰۰ پ.م.) معرفی کرده است؛ وی سپس دوره عصر

آهن ۴ را برای دوره هخامنشی و فرا هخامنشی پیشنهاد داد [72]. یانگ و دایسون هر دو معتقد به «پویایی فرهنگی» (Cultural Dynamism) بودند؛ به عقیده ایشان در دوره گذار از مفرغ به آهن تغییرات چشمگیری در حسنلو رخ داده است که نمی‌توان این تغییرات را ادامه سنت‌های دوره قبل دانست و می‌بایستی به علت حضور افراد جدیدی در منطقه باشند؛ آن‌ها قبایل تازه‌وارد ایرانی را به‌عنوان سازندگان سفال خاکستری می‌دانند [70]. در مقابل، یانا مدودسکایا از منتقدین به فرضیه پویایی فرهنگ بوده و معتقد است که ریشه‌ی تغییرات در دوره آهن اولیه به دوره پیشین یعنی عصر مفرغ جدید برمی‌گردد و تغییر ناگهانی در دوره گذار از این دو دوره رخ نداده است [73]. در دهه اخیر مایکل دانتی با بازنگری داده‌های حاصل از کاوش‌های حسنلو، گاه‌نگاری جدیدی را برای شمال غرب ایران ارائه داده است که به ترتیب شامل عصر آهن I (۱۲۵۰-۱۰۵۰ پ.م.)، عصر آهن II (۱۰۵۰-۸۰۰ پ.م.) و عصر آهن III (۸۰۰-۵۵۰ پ.م.) می‌باشد [2-3,68]. وی معتقد است که در دوران گذار از مفرغ جدید به آهن اولیه تغییرات به‌صورت تدریجی رخ داده و ادامه سنت‌های دوره قبل بوده است.

محوطه گورستان عصر آهن مسجد کبود به‌عنوان مطالعه موردی در این پژوهش، از جمله محوطه‌هایی است که به دلیل انجام چندین فصل کاوش‌های باستان‌شناختی

منظم در آن، نقش کلیدی در شناخت فرهنگ‌های این دوران در حوضه‌ی دریاچه‌ی ارومیه دارد. براساس نمونه‌های آزمایش‌شده که ذکر آن پیش‌تر آمد، تاریخ‌گذاری‌های مطلق گورستان عصر آهن مسجد کبود تبریز بازه زمانی بین ۱۲۶۰-۸۳۴ ق.م و به عبارتی دوره‌های عصر آهن ۱ و ۲ را در ادبیات باستان‌شناسی در برمی‌گیرد. قدیمی‌ترین تاریخ در بین نمونه‌های آنالیز شده متعلق به تدفین شماره ۸۲/۵ است که تاریخی بین ۱۲۶۰-۱۰۱۷ ق.م. را نشان می‌دهد. سفال متمایز در این تدفین، یک کاسه سفالی با لبه ساده و محدب با دو سوراخ در زیر لبه است که به همراه آبریز لوله‌دار منفصل از لبه یافت شده است. کاسه‌های سفالی با لبه محدب و دو سوراخ در زیر لبه از رایج‌ترین فرم‌های سفالی در دوره عصر آهن I به حساب می‌آید که از محوطه‌های بسیاری مانند حسنلو V [2]، حسنلو IVC [2-3]، دینخواه III [15]، حاجی فیروز [2-3]، گوی تپه B [23]، کردلر [27-28] و هفتوان V [17] به دست آمده است. کاسه‌های کرمی شکل (Worm Bowl) و یا دارای دو سوراخ در نزدیکی لبه یکی از بیشترین سفال‌های مشاهده‌شده در حسنلو در دوره مفرغ جدید، است. در ابتدا تعداد انبوهی از این‌ها در دوره مفرغ میانی III در دینخواه تپه و فاز متأخر C-D در گوی تپه به دست آمده‌اند اما در حال در دوره عصر مفرغ جدید به‌طور قطع به دست آمده‌اند و این نوع سفال‌ها تا اوایل دوره آهن II در حسنلو به دست آمده است [2]. در گورستان عصر آهن تبریز این کاسه‌ها در تدفین‌های شماره ۸۲/۵، ۸۲/۱۹، ۸۲/۲۲، ۸۲/۱۳ و ۷۸/۹ به دست آمده‌اند که همگی واقع در بخش جنوبی گورستان است.

تدفین شماره ۸۲/۱۱ تاریخی بین ۱۱۱۴-۹۲۴ ق.م. را در برمی‌گیرد؛ این تدفین آشفته و مضطرب بوده و متعلق به بقایای استخوان یک نوزاد، بدون هیچ اشیای تدفینی می‌باشد. گور شماره ۸۰/۳ تاریخی برابر با ۱۰۴۷-۸۴۵ ق.م. را در نشان می‌دهد؛ این گور نیز مضطرب و آشفته بوده و دارای ۳ ظرف سفالی شامل دو عدد کاسه خاکستری دسته دگمه‌ای و یک آبریز خاکستری با لوله منفصل از لبه است. کاسه‌های سفالی با بدنه مقعر و زاویه‌دار که با دسته دماغی در برخی موارد دارای

شیارهایی هستند، از فرم‌های رایج در عصر آهن ۲ شمال غرب ایران به حساب می‌آیند که از محوطه‌های بسیاری مانند حسنلو IV [45]، گوی تپه A [23]، هفتوان IV [53]، دینخواه II [15]، کردلر [28]، کورگان‌های جعفرآباد خداآفرین [54]، گورستان سرند-دغدگان [55]، گورستان لاریجان [56] و گورستان شیراکاوان و تالیان [58] به دست آمده است. ظرف سفالی دیگر از این تدفین یک آبریز خاکستری با لوله ناپیوسته و تزئینات کنده کاری شده است؛ این فرم از ویژگی‌های شاخص سفالی عصر آهن ۱ در بخش‌های فلات مرکزی، غرب و شمال غرب ایران است که از مناطقی مانند گوی تپه B [2]، دینخواه III [15]، هفتوان V [17]، حسنلو V [2-3]، حاجی فیروز [3]، کردلر تپه [28]، خوروبین [46]، قیطریه [47]، میلاجرد [61]، شاه تختی [62] و مارلیک [74] به دست آمده است.

سفال متمایز در تدفین شماره ۷۹/۲۱، یک آبریز با لوله منفصل از لبه با دسته دماغی و تزئینات کنده به رنگ نخودی است. وجود دسته دماغی بر روی سفال‌های شمال غرب ریشه در فرهنگ ماورای قفقاز قدیم III دارد که نمونه کوچک‌شده آن «دسته نخجوان» مربوط به اواخر این دوره است [75]. دسته دماغی اقتباس گرفته از دسته نخجوان در دوره کورا-ارس ۱ است؛ دسته نخجوان در دوره سوم فرهنگ مذکور به تقلید از نمونه‌های ظریف فلزی، حجم خود را از دست داده و کوچک‌تر شده به شکل سر حیوان کوچکی مانند مار و گنجشک درمی‌آید؛ همین فرم در طول دوره عصر آهن ۱ و ۲ ادامه یافته و در اواخر دوره آهن ۲ سر حیوان شاخ‌دار درمی‌آید [76]. در گورستان عصر آهن مسجد کبود تدفین شماره ۷۹/۲۱ که دارای این آبریز است تاریخی برابر با ۱۰۰۰-۸۳۴ پ.م. را نشان داده است. در تدفین شماره ۷۹/۲۲، آبریز سفالی با لوله پیوسته به همراه آبریز سفالی با لوله ناپیوسته در کنار هم به دست است که نشان از استمرار این نوع ظروف در دوره عصر آهن II است. تاریخ‌گذاری مطلق برای این تدفین برابر با ۱۰۰۰-۸۳۴ پ.م. است. بر طبق گزارش‌ها همچنین در تدفین شماره ۸۲/۸۰ نیز آبریز خاکستری با لوله ناپیوسته به همراه آبریز خاکستری بزرگ با لوله پیوسته به دست

با وجود ورود به مراحل هم‌چون استفاده از سفال خاکستری غرب جدید و شکل‌گیری قبرستان‌ها و تغییر سنت تدفین از زیر بنا [84] به گورستان که هر دو مورد بیانگر ورود به عصر آهن است، هنوز به دوران استفاده از متالوژی آهن وارد نشده‌اند و احتمالاً استفاده از متالوژی آهن در نواحی شرقی دریاچه‌ی ارومیه را باید کمی دیرتر جستجو نمود.

۶. نتیجه‌گیری

در این پژوهش سعی گردید تا تاریخ‌گذاری نسبی ارائه شده در رابطه با گورستان عصر آهن مسجد کبود تبریز و تاریخ‌گذاری مطلق آن با استفاده از روش طیف سنج جرمی شتاب‌دهنده (AMS) مورد مقایسه و سنجش قرار گیرد. تاریخ‌گذاری نسبی این گورستان در دهه‌های گذشته بر اساس طبقه‌بندی و گونه‌شناسی داده‌های سفالی کشف شده از تدفین‌ها توسط کاوشگر محوطه انجام شده و تاریخی برابر با ۱۲۰۰-۸۰۰ پ.م برای این محوطه پیشنهاد شده است. از ۵ نمونه استخوان برداشت شده از بقایای تدفین‌های موجود، نمونه اول، تاریخی در حدود ۱۲۶۰-۱۰۱۷ پ.م؛ نمونه دوم تاریخی در حدود ۱۱۱۴-۹۲۴ پ.م؛ نمونه سوم تاریخی در حدود ۱۰۴۷-۸۴۵ پ.م؛ نمونه چهارم تاریخی در حدود ۱۰۰۰-۸۳۴ پ.م و نمونه پنجم تاریخی در حدود ۱۰۰۰-۸۳۴ پ.م را نشان دادند. نتایج حاصل از این پژوهش ضمن تأیید گاه‌نگاری نسبی، بیانگر این موضوع است که قدمت این گورستان به دوران آهن ۱ و ۲ می‌رسد؛ همچنین بر اساس تطبیق گاه‌نگاری مطلق با یافته‌های فلزی و شواهد سفالی به نظر می‌رسد که با وجود قرارگیری محوطه‌ی گورستان عصر آهن مسجد کبود در افق فرهنگی سفال خاکستری غرب جدید، اما تا پایان عصر آهن II وارد دوران استفاده گسترده از متالوژی آهن نشده و از این منظر با محوطه‌های عصر آهن در نواحی جنوبی و غربی دریاچه‌ی ارومیه که از عصر آهن II استفاده از اشیای فلز آهن به‌وفور دیده می‌شود متفاوت است.

سپاسگزاری

سال نهم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۴۰۲ | ۷۹

آمده است. این تدفین در بخش جنوبی گورستان عصر آهن واقع شده بوده است.

با توجه به یافته‌های سفالی در گورستان عصر آهن مسجد کبود که در آن بیش از ۹۰ درصد سفال‌ها از نوع سفال خاکستری غرب جدید است [37-38]، می‌توان این‌گونه بیان کرد که از منظر سفال، گورستان مذکور در طبقه‌بندی یانگ در گروه افق سفال خاکستری غرب جدید جای می‌گیرد که منطبق با عصر آهن II پیشنهادی دایسن می‌باشد؛ اما نکته‌ای که می‌تواند ورود گورستان عصر آهن مسجد کبود به دوران تولید و استفاده از متالوژی آهن را با تردید مواجه سازد، الگوی پراکندگی فلز آهن در این گورستان است. طبق الگوی موجود در نواحی شمال غربی ایران، اکثر محوطه‌های عصر آهن در نواحی جنوبی و غربی دریاچه‌ی ارومیه مانند حسنلو [2-3]، دینخواه [15] و هفتوان [17-22] در عصر آهن II و هم‌زمان با استفاده از سفال خاکستری غرب جدید با گسترش استفاده از متالوژی آهن مواجه شده و در تمام این محوطه‌ها طی عصر آهن II به بعد می‌توان به‌وفور اشیای فلز آهن را مشاهده کرد و این در حالی است که در گورستان عصر آهن مسجد کبود تنها ۶ عدد اشیای فلز آهن و متعلق به فقط ۲ گور به‌دست آمده است [39]. برای درک بهتر از این مغایرت الگویی از عصر آهن II در نواحی شرقی دریاچه‌ی ارومیه می‌توان به محوطه‌های گورستان سرند-دغدغان [77]، کورگان‌های لاریجان، طوعلی و جعفرآباد خدآفرین [78-82]، گورستان گیلوان خلخال [83] و گورستان خرم‌آباد مشکین اشاره کرد که در همه‌ی این محوطه‌ها باوجود پیروی از سفال خاکستری عصر آهن I و II، مغایر با محوطه‌های نواحی جنوبی و غربی دریاچه هنوز استفاده از متالوژی آهن متداول نبوده است؛ بنابراین با توجه به تاریخ‌گذاری مطلق گورستان عصر آهن مسجد کبود که نشان‌دهنده ی استفاده از گورستان تا سال‌های پایانی عصر آهن II طبق پیشنهاد دانتی (۱۰۵۰-۸۰۰ پ.م) است، به نظر می‌رسد که به‌صورت اختصاصی محوطه‌ی گورستان عصر آهن و به‌صورت کلی سایر محوطه‌های عصر آهن در نواحی شرقی دریاچه‌ی ارومیه در دوران عصر آهن II همچنان از سنت‌های دوران مفرغ پایانی پیروی کرده و

محوریت آنالیز ایزوتوپ‌های پایدار بقایای انسانی گورستان مسجد کبود تبریز» می‌باشد که توسط نویسنده اول این نوشتار در دانشگاه تربیت مدرس در حال انجام می‌باشد. این پژوهش به شماره Grant No. 2016/22/M/HS3/00353 توسط مرکز ملی علوم لهستان برای انجام آزمایشات حمایت مالی شده است.

نگارندگان این پژوهش بر خود لازم می‌دانند که از اداره کل موزه‌های وزارت میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری و سایت موزه عصر آهن مسجد کبود تبریز به جهت اجازه و فراهم‌سازی مقدمات نمونه‌برداری نهایت سپاسگزاری را داشته باشند.

این پژوهش مستخرج از رساله دکتری با عنوان «مطالعه و تحلیل الگوهای تغذیه و جابجایی جوامع حوضه‌ی آبریز دریاچه‌ی ارومیه در نیمه‌ی دوم هزاره‌ی دوم پ.م با

References

- [1] Matthews R. Fazeli Nashli H. The Archaeology of Iran from the Paleolithic to the Achaemenid Empire. First published. Routledge; New York. 2022.
- [2] Danti MD. The Late Bronze and Early Iron Age in Northwestern Iran, The Oxford Handbook of Ancient Iran. Potts D (Eds.). Oxford University Press, 2013a: p. 327-376.
- [3] Danti MD. Hasanlu V: The Late Bronze and Iron I Periods, Hasanlu Excavations Reports III, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology Philadelphia. 2013.
- [4] Dyson Jr RH. Pennsylvania Survey in Iran. Archaeology, 1956; (9): p. 284-285.
- [5] Dyson Jr RH. Iran 1957: Iron Age Hasanlu. Museum Bulletin, 1958a; 22 (2): p. 25-32.
- [6] Dyson Jr RH. Digging in Iran: Hasanlu. Expedition Magazine, 1958b; 1(3): p. 4-17.
- [7] Dyson Jr RH. Problems of Proto-historic Iran as Seen from Hasanlu. Erich F. Schmidt Memorial Issue, Journal of Near East Studies, 1965; 24 (3): p. 193-217.
- [8] Dyson Jr RH. A Decade in Iran, Expedition Magazine, 1969; 11(2): p.39-47.
- [9] Dyson Jr RH. Further Excavations at Tepe Hasanlu. Iran, 1973a; 26: p. 303-304.
- [10] Dyson Jr RH. Hasanlu, Iran, 1973b; 11: p. 195-196.
- [11] Dyson Jr RH. Rediscovering Hasanlu. Expedition Magazine, 1989; 31 (2-3): p. 3-11.
- [12] Dyson Jr RH. Muscarella OW. Constriction the Chronology and Historical Implications of Hasanlu IV, Iran, 1989; 27: p. 1-27.
- [13] Hakemi A. Rad, M. The Description and Results of the Scientific Excavations at Hasanlu, Solduz. Guzāreshhā-yi Bāstān shināsi, 1950; p. 87-103.
- [14] Dyson Jr RH. Pigott VC. Hasanlu. Iran, 1977; 13: p.182-185.
- [15] Muscarella OW. The Iron Age at Dinkha Tepe. Iran Metropolitan Museum Journal, 1974; 9: p. 35-90.
- [16] Muscarella OW. Excavation at Dinkha Tepe, 1966. Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, 1968; 27: p.96-187.
- [17] Burney C. Excavation at Haftavān Tape 1968: First Preliminary Report. Iran, 1970; 8(1): p. 151-171.
- [18] Burney C. Excavation at Haftavān Tape 1969: Second Preliminary Report. Iran, 1972; 10: p.127-142.
- [19] Burney C. Excavation at Haftavān Tape 1971: Third Preliminary Report. Iran, 1973; 11: p. 153-172.
- [20] Burney C. Excavation at Haftavān Tape 1973: Fourth Preliminary Report Iran, 1975; 13: p. 149-164.
- [21] Burney C. Haftavan Tape. Iran, 1979; 17: 150-155.
- [22] Burney C. Haftavan Tape. Iran, 1979; 17: 150-155.
- [23] Burton-Brown, T. Excavation at Azerbaijan, 1948. London. 1951.
- [24] Muscarella OW. The Tumuli at Sé Girdan: A Preliminary Report. Metropolitan Museum Journal, 1969; 2: p. 5-25.
- [25] Muscarella OW. The Tumuli at Sé Girdan: Second Report. Metropolitan Museum Journal, 1971; 4: 5-28.

- [26] Muscarella OW. The Date of the Tumuli at Sé Girdan, Iran, 1973; 11: 178-180
- [27] Lippert A. Kordlar Tepe. Iran, 1977; 15: 174-177.
- [28] Lippert A. Die österreichischen Ausgrabungen am Kordlar-Tepe in Persisch-Westaserbeidschan (1971-1978). 1979: 103-53.
- [29] Burney C. Excavations at Yanik Tepe, North-West Iran. Iraq, 1961; 23: 138-153.
- [30] Burney C. The excavation at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1961 Second Preliminary Report. Iraq, 1962; 24: 134-152.
- [31] Burney C. Excavation at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1962: Third Preliminary Report. Iraq, 1964; 26: 54-61.
- [32] Motamedi N. Excavation at Iron Age Cemetery of Masjed-e Kabud, Tabriz: First Preliminary Report. 1999 (Unpublished report).
[معمدنی نصرت‌الله. گزارش مقدماتی اولین فصل کاوش در گورستان مسجد کبود تبریز. پژوهش‌شکده باستان‌شناسی: سازمان میراث فرهنگی؛ ۱۳۷۸ (گزارش منتشر نشده).]
- [33] Hejebri Nobari A. Excavation at Iron Age Cemetery of Masjed-e Kaboud in Tabriz: Second Preliminary Report, 2000 (Unpublished report prepared for ICHHTO).
[هژبری نوبری علیرضا. گزارش مقدماتی دومین فصل کاوش در محوطه باستانی مسجد کبود تبریز. پژوهش‌شکده باستان‌شناسی: سازمان میراث فرهنگی؛ ۱۳۷۹ (گزارش منتشر نشده).]
- [34] Hejebri Nobari A. Excavation at Iron Age Cemetery of Masjed-e Kaboud in Tabriz: Third Preliminary Report. 2001 (Unpublished report prepared for ICHHTO).
[هژبری نوبری علیرضا. گزارش سومین فصل کاوش باستان‌شناختی محوطه باستانی مسجد کبود تبریز. پژوهش‌شکده باستان‌شناسی: سازمان میراث فرهنگی؛ ۱۳۸۰ (گزارش منتشر نشده).]
- [35] Hejebri Nobari A. Excavation at Iron Age Cemetery of Masjed-e Kabud in Tabriz: Fourth Preliminary Report. 2002 (Unpublished report prepared for ICHHTO).
[هژبری نوبری علیرضا. گزارش چهارمین فصل کاوش باستان‌شناختی محوطه باستانی مسجد کبود تبریز. پژوهش‌شکده باستان‌شناسی: سازمان میراث فرهنگی؛ ۱۳۸۰ (گزارش منتشر نشده).]
- [36] Hejebri Nobari A. Excavation at Iron Age Cemetery of Masjed-e Kaboud in Tabriz: Fifth Preliminary Report. 2003 (Unpublished report prepared for ICHHTO).
[هژبری نوبری علیرضا. گزارش پنجمین فصل کاوش باستان‌شناختی محوطه باستانی مسجد کبود تبریز. پژوهش‌شکده باستان‌شناسی: سازمان میراث فرهنگی؛ ۱۳۸۲ (گزارش منتشر نشده).]
- [37] Hejebri Nobari A. Garousi M. The Art of Pottery in the Iron Age Cemetery of Masjed-e Kabud in Tabriz, Journal of Archaeological Research and Interdisciplinary Studies, 2005; (1): p. 30-38.
[هژبری نوبری علیرضا. صالحی گروس مهنار. هنر سفالگری عصر آهن در گورستان مسجد کبود تبریز. پژوهش‌های باستان‌شناسی و مطالعات میان‌رشته‌ای، شماره اول. ۱۳۸۴؛ ص. ۳۰-۳۸.]
- [38] Hejebri Nobari A. The position of the Masjed-e Kaboud cemetery in the Iron Age of Iran and its comparison with other contemporary sites. In: Proceedings of the International Symposium on Iranian Archaeology: Northwestern Region, Edited by: M Azarnoush. 2004; p. 265-276.
[هژبری نوبری علیرضا. جایگاه کاوش‌های مسجد کبود تبریز در عصر آهن ایران و مقایسه آن با سایر محوطه‌های هم‌عصر. ارائه‌شده در: همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران: حوزه شمال غرب. تهران: پژوهش‌شکده باستان‌شناسی، ۱۳۸۳؛ ص. ۲۶۵-۲۷۶.]
- [39] Hejebri Nobari A. Naseri Someeh H. Mokhtaripour F. Mehdizadeh B. (2021), "Explaining of the Concepts and Social Symbols (Social Structure) of the Iron Age Societies, Case Study: Tabriz Blue Mosque Cemetery. Pazhohesh-Ha-Ye Bastanshenasi Iran, 2021; 11 (29): p. 97-118.
[هژبری نوبری علیرضا، ناصری‌صومعه حسین، مختاری‌پور فاطمه، مهدی‌زاده بهزاد. تبیین ساختارهای اجتماعی جامعه عصر آهن گورستان مسجد کبود تبریز. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. ۱۴۰۰؛ ۲۹ (۱۱): ۹۷-۱۱۸.]
- [40] Salehi Graros M. The classification and typology of ceramic discovered in the

- grave of Masjed Kaboud site from season (1-5) and compare of the time and place with the other contemporary sites. [Unpublished master's thesis], Tarbiat Modares University, 2005.
- [اصالحی گروس مهناز. طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفالینه‌های مکشوفه از گورستان باستانی محوطه مسجد کبود (۱-۵) و مقایسه زمانی و مکانی آن با سایر محوطه‌های همزمان [منتشر نشده]. پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس. ۱۳۸۴]
- [41] Mohandesan E. Extraction and Analysis of Ancient DNA; Sex Determination in Ancient Samples. [Unpublished master's thesis]. Tarbiat Modares University. 2005. [مهندسان المیرا. استخراج و تجزیه و تحلیل DNA باستانی به منظور تعیین جنسیت نمونه‌های باستانی [منتشر نشده]. پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس. ۱۳۸۴]
- [42] Kanani L. The classification of metal objects found from Iron Age Masjed Kaboods' (The Blue Mosque) cemetery and radiographic usage in their recognition and pathology [Unpublished master's thesis]. Tarbiat Modares University. 2004. [کنعانی لیلا. طبقه‌بندی اشیای فلزی یافت شده از گورستان عصر آهن مسجد کبود تبریز و کاربرد رادیوگرافی در شناخت و آسیب‌شناسی آن‌ها [منتشر نشده]. پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس. ۱۳۸۳]
- [43] Zandkarimi H. Archaeometric Study of Prehistoric Human Skeleton Remains through Stable Isotope Analysis, Tabriz Islamic Art University Faculty of Applied Arts, [Unpublished master's thesis]. 2015. [زند کریمی هادی. مطالعه‌ی باستان‌سنجی بقایای اسکلت‌های پیش از تاریخ با روش آنالیز ایزوتوپ‌های پایدار [منتشر نشده]. پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌سنجی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز: دانشکده آموزشی-پژوهشی مرمت آثار تاریخی و باستان‌سنجی. ۱۳۹۳]
- [44] Mokhtari pour, F., Analysis of burials patterns in north and northwestern Iran in order that scrutiny social classes of Iron Age in this area based on a case study: The blue mosque graveyard in Tabriz, [Unpublished master's thesis], Tarbiat Modares University. 2016. [مختاری پور فاطمه. تحلیل الگوهای تدفین در شمال و شمال غرب ایران به منظور بررسی طبقات اجتماعی عصر آهن این مناطق بر اساس مطالعه‌ی موردی گورستان مسجد کبود تبریز [منتشر نشده]. پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی. دانشگاه تربیت مدرس. ۱۳۹۴]
- [45] Young T C Jr. A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 B.C. Iran, 1965; (3): p. 53-85.
- [46] Venden Bergehe L. La Necropole de Khurvine. Leiden, 1964.
- [47] Kambakhsh far S. Tehran three thousand two hundred thousand years old. Faza Publications. 1992. [کامبخش فرد سیف‌اله. تهران سه هزار و دویست ساله. نشر فضا؛ ۱۳۷۰]
- [48] Belford EJ. Fallon SJ. Dipnall JF. Blau S. The importance of bone sample selection when using radiocarbon analysis in cases of unidentified human remains. Forensic Science International. Volume 341. 2022.
- [49] Calabrisotto, CS. Fedi ME. Caforio. L. Bombardieri. L and Mando PA. Collagen Quality Indicators for Radiocarbon Dating of Bones: New Data on Bronze Age Cyprus, Radiocarbon, Volume 55, Issue 2, Published online by Cambridge University Press; 2016.
- [50] Hedges REM. Van Klinken GJ. A review of current approaches in the pretreatment of bone for radiocarbon dating by AMS, Proceedings of the 14th International Radiocarbon Conference, 1992; Radiocarbon 34 (3): p. 279-291.
- [51] Darabi H. Niazi, N. The Iron Age Settlements of Taleghan, Northern Central Plateau of Iran. Journal of Archaeological Studies. 2012; 3(2): 53-74. [دارابی حجت. نیازی نازی. محوطه‌های عصر آهن منطقه طالقان. شمال مرکزی فلات ایران. مجله مطالعات باستان‌شناسی. ۱۳۹۰؛ ۳(۲): ۵۳-۷۴]
- [52] Hoseinzadeh J. Noralivand H. Montazerzohori M. Sohrabinia A. Soltysiak A. The Grey Ware Culture and the Second Millennium BC Cemeteries in the Central Iran: an Appraisal of the Recent Absolute Dates, In: Proceeding of The International Conference on The Iron Age in Western Iran and Neighbouring Regions, 2-3 Novmber.

- Tehran and Sanandaj, RICHT. National Museum of Iran, ICHTO Kurdistan Province. Edited by Yousef Hassanzadeh, Ali A. Vahdati and Zahed Karimi, 2 Vol. 2019; p. 421- 437.
- [حسین‌زاده جواد، نورعلی وند حمزه، جاوری محسن، منتظرظهوری مجید، سهرابی‌نیا احمد، سولتیشیابک آرکادیوش، فرهنگ سفال خاکستری و گورستان‌های هزاره دوم منطقه مرکزی ایران ارزیابی تاریخ گذاری‌های مطلق، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی عصر آهن در غرب ایران و مناطق همجوار، به کوشش: یوسف حسن‌زاده و همکاران، جلد اول، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی، اداره کل کردستان و موزه ملی؛ ۱۳۹۸؛ ص. ۴۲۱-۴۳۷.]
- [53] Tala'i H. The Iron II (CA. 1200-800 B.C.) Pottery Assemblage at Haftavan IV-NW-Iran. *Iranica Antiqua*, 2007; XLII: p. 105-123.
- [54] Irvani Ghadim F. Mamizadeh Giglu, S. Typology and Introducing the Iron Age Ceramics of Jafar Abad Kurgan's in Khoda Afarin Area (The First Excavation). *Journal of Archaeological Studies*. 2013; 4(2): 33-50.
- [ایروانی قدیم فرشید، ممی زاده گیگلو سلیمان، گونه‌شناسی و معرفی سفال‌های عصر آهن کورگان‌های جعفرآباد خدا آفرین (فصل اول کاوش). مطالعات باستان‌شناسی. ۱۳۹۱؛ ۲(۴): ۳۳-۵۰.]
- [55] Sattarnezhad S. Esmaili-Atiq H. Rahmatpour, M. Jaleh-Aghdam, J. Tohodi, M. Preliminary Report of the First Chapter of Archeological Excavation of Sarand- Dighdighan Cemetery of East Azerbaijan, *Journal of Archaeological Studies*, 2021; 11(30): 73-100.
- [ستارنژاد سعید، اسماعیلی‌عتیق حسین، رحمت‌پور محمد، ژاله اقدم جواد، تودیدی محسن، گزارش مقدماتی فصل نخست کاوش باستان‌شناختی گورستان سرند-دغدغان آذربایجان شرقی، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. ۱۴۰۰؛ ۳۰(۱۱): ۷۳-۱۰۰.]
- [56] Hejebri Nobari A. Excavation at Chalcolithic cemetery of Larijan in Khoda'afarin, Joint project of Tarbait Modares University and administration of Cultural Heritage in Tehran. 2011 (Unpublished report prepared for ICHHTO).
- [هزبری نوبری علیرضا، گزارش تفصیلی طرح پژوهشی تدفین‌های دوران مس-سنگ و مفرغ در گورستان لاریجان واقع در منطقه خداآفرین، پروژه مشترک دانشگاه تربیت‌مدرس و سازمان میراث فرهنگی و صنایع‌دستی و گردشگری. ۱۳۸۹ (گزارش منتشر نشده).]
- [57] Ajorloo B. Askarpour V. The Pottery Tradition in Khoda'afarin Territory and the Iron Age Theory of Cultural Dynamism, *Journal of Archaeological Studies*, 2013; 4(2): 1-12.
- [آجرولو بهرام، عسگری‌پور وحید، سنت سفالگری ناحیه خداآفرین و نظریه پویایی فرهنگی عصر آهن، مطالعات باستان‌شناسی. ۱۳۹۱؛ ۲(۴): ۱-۱۲.]
- [58] Badalyan RS. Avetisyan PS. Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia I: Mt. Aragats and its Surrounding Region. BAR Publishing. 2007.
- [59] Kavooosi A. Sarlak, S. Excavations at Tepe Sarm: new evidence of diverse grave structures. Proceeding of The International Conference on The Iron Age in Western Iran and Neighbouring Regions, 2-3 November, Tehran and Sanandaj, RICHT, National Museum of Iran, ICHTO Kurdistan Province. 2 Vol. 2019; Edited by Yousef Hassanzadeh, Ali A. Vahdati and Zahed Karimi.
- [کاووسی عمار، سرلک سیامک، کاوش‌های تپه صرم مدارک نوین در ارتباط با تنوع معماری قبور، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی عصر آهن در غرب ایران و مناطق همجوار، به کوشش: یوسف حسن‌زاده و همکاران، جلد اول، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی، اداره کل کردستان و موزه ملی؛ جلد اول. ۱۳۹۸؛ ص. ۳۵۹-۳۶۷.]
- [60] Dehpahlavan M. Jahed, M. Tazik A. Mohammadkhani, K. Farnam, E. A Newly Found Iron II-II Western Graveyard of Qara-Tappeh, Sagzabad, Proceeding of The International Conference on The Iron Age in Western Iran and Neighbouring Regions, 2-3 November, Tehran and Sanandaj, RICHT, National Museum of Iran, ICHTO Kurdistan Province, 2 Vol. 2019. Edited by Yousef Hassanzadeh, Ali A. Vahdati and Zahed Karimi.
- [ده‌پهلوان مصطفی، جاهد مهدی، تازیک عمار.]

- محمدخانی کوروش. فرنام الهام. تراز شه ۱۳، گورستان نویافته غربی عصر آهن ۲ و ۳ قره تپه سگزآباد. مجموعه مقالات همایش بین‌المللی عصر آهن در غرب ایران و مناطق همجوار، به کوشش: یوسف حسن‌زاده و همکاران. انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی، اداره کل کردستان و موزه ملی؛ جلد اول، ۱۳۹۸؛ ص. ۳۷۰-۳۹۱.
- [61] Fahimi H. Distribution of Iron Age Pottery in the Southern Part of the Central Plateau of Iran. Report on Archaeological sites of Milājerd, Natans, In: Early mining and Metallurgy on the Western Iranian Plateau, Edited by: Abdolrasool Vatandoust, Rermann Parzinger and Barbara Helwing, Deutsches Archäologisches Institute Eurasien-Abteilung, Aussenstelle Tehran. 2011; p. 449- 522.
- [62] Seyidov A Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə. Bakı. Elm. 2003.
- [63] Irvani Ghadim F. JafarAbad Kurgan no IV. Essays in Honour of Veli Sevin A Life Immersed in Archaeology (Ed. A. Özfirat) İstanbul. 2014; p. 87-107.
- [64] Overlaet B. The Early Iron Age in the Pusht-I Kuh, Luristan, Translated by: Kamal Adin Niknami and Amir Saed Mucheshi. SAMT Publications, Tehran. 2013.
- [اورلت برونو. عصر آهن اولیه در پیشکوه لرستان. ترجمه کمال الدین نیکنامی و امیرسعاد موچشی. تهران. انتشارات سمت؛ ۱۳۹۲.]
- [65] Danti MD, Cifarelli M. Iron Age II warrior burials at Hasanlu Tepe, Iran. *Iranica Antiqua* (L). 2015; p. 61-157.
- [66] Gargari L. Valipour HR. Ghanbarim B. Typology of pottery from Jeiran Tepe Cemetery Jozlandasht, Pāyam-e Bāstānshenās, 2016; 13 (25): p. 17-28.
- [گرگری لیلا. ولی‌پورحمید. قنبری بهنام. گونه‌شناسی ظروف سفالی گورستان جیران تپه جزلان دشت. پیام باستان‌شناس. ۱۳۹۵؛ ۱۳(۲۵): ۱۷-۲۸.]
- [67] Ghanbari B. Mostafa Pour, E. Zifar, H. Karimi H. Zolghadr S. 2013, Iron Age New Evidence from Jeiran Tepe Cemetery, Jozlandasht, In: International Congress of Young Archaeologist, Prepared by: Azizi Kharanaghi, M.H., Khanipour, M., Naseri, R., University of Tehran, October, 2013.
- [قنبری بهنام. مصطفی‌پور ایمان، ذیفر حامد. کریمی حمزه. ذوالقدر سعید. شواهدی نو از عصر آهن در گورستان جیران تپه جزلان دشت طارم، استان زنجان، در: مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان، به کوشش حسین عزیزی خراقی، مرتضی‌خانی پور و رضا ناصری، ۱۳۹۲، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تالار فردوسی، آذر.]
- [68] Danti M. Hasanlu Excavation Reports III, Hasanlu V: The late Bronze and Iron I Periods. Translated by Samad Elliyoun. Hasanlu Translation Project. 2017.
- [دانتی مایکل، آذربایجان در گذار از عصر مفرغ به عصر آهن: گزارش نهایی دوره V حسلو به انضمام گزارش نهایی دوره‌های VIa و IVc، ترجمه: صمدعلیون. تبریز. پروژه نشر حسلو؛ ۱۳۹۶.]
- [69] Rubinson KS. A mid-second millennium tomb at Dinkha Tepe. *American Journal of Archaeology*, 1991; 95 (3): p. 373-394.
- [70] Young TC Jr. Proto-historic Western Iran: An Archaeological and Historical Review: Problems and Possible Interpretations, (Unpublished PhD dissertation), University of Pennsylvania; 1963.
- [71] Young T C Jr. The Iranian Migration into the Zagros. *Iran*, 1967; (5): p. 11-34.
- [72] Levein LD. The Iron Age, Archaeology of western Iran. Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest, (Hole, F and others) eds. Smithsonian Institution, Washington D.C, 1987; p. 229-250.
- [73] Medvedeskaya IN. Iran: Iron Age I, Translated by: Ali A. Vahdati, Iranian Center for Archaeological Research, Iranian Cultural and Heritage and Tourism Organization. 2005.
- [مدودسکایا یانا. ایران در عصر آهن I، ترجمه علی اکبر وحدتی، چاپ اول، ویراست جدید، تهران. پژوهشکده باستان‌شناسی؛ ۱۳۸۳.]
- [74] Negahban E O. Marlik: the complete excavation report (Vol.87). University of Pennsylvania. Museum of Archaeology. 1996.
- [75] Pourfaraj A. The process of changes in grey pottery in north western Iran [Unpublished M.A. thesis for prehistoric

- period archaeology]. Tarbiat Modares University. 2002.
- [پورفرج اکبر، سیر تحول سفال خاک‌ستری در شمال غرب ایران] منتشر نشده [پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۰].
- [76] Pourfaraj A. The Revision of Iron Age in North Western Iran with case study on Shahar yeri site and it's around fortresses [Unpublished dissertation]. Tarbiat Modares University. 2007
- [پورفرج اکبر، بازنگری عصر آهن شمال غرب ایران، مطالعه موردی محوطه شهریری اردبیل و قلاع اقمار] منتشر نشده. [پایان‌نامه دوره دکتری، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۶].
- [77] Esmaili-Atiq H. Rahmatpour M. Jaleh-Aghdam J. Sattarnezhad S. Excavation at Sarand-Dighdighan Cemetery. 2022. Hasanlu publication.
- [اسماعیلی عتیق حسین، رحمت پور محمد، ژاله اقدم جواد و ستارنژاد سعید. کاوش گورستان سرند-دغدغان (آذربایجان شرقی)، چاپ اول. انتشارات حسنلو؛ ۱۴۰۱].
- [78] Hejabri Nobari. A, Excavation at Larijan Cemetery: First Preliminary Report. 2007. (Unpublished report prepared for ICHHTO).
- [هژبری نوبری علیرضا. گزارش مقدماتی اولین فصل کاوش باستان‌شناختی در گورستان لاریجان. ۱۳۸۶. پژوهشکده باستان‌شناسی: سازمان میراث فرهنگی کشور. تهران.]
- [79] Hejabri Nobari. A, Excavation at Larijan Cemetery: Second Preliminary Report. 2008. (Unpublished report prepared for ICHHTO).
- [هژبری نوبری علیرضا. گزارش مقدماتی دومین فصل کاوش باستان‌شناختی در گورستان لاریجان. ۱۳۸۷. پژوهشکده باستان‌شناسی: سازمان میراث فرهنگی کشور. تهران.]
- [80] Hejabri Nobari. A, Excavation at Larijan Cemetery: Third Preliminary Report. 2010. (Unpublished report prepared for ICHHTO).
- [هژبری نوبری علیرضا. گزارش مقدماتی سومین فصل کاوش باستان‌شناختی در گورستان لاریجان، ۱۳۸۹. پژوهشکده باستان‌شناسی: سازمان میراث فرهنگی کشور. تهران.]
- [81] Iravani ghadim, F. Excavation at Jafarabad Kurgans: First Preliminary Report. 2010. (Unpublished report prepared for ICHHTO).
- [ایروانی قدیم فرشید، گزارش حفاری فصل اول کاوش باستان‌شناسی کورگان‌های جعفرآباد. ۱۳۸۹. پژوهشکده باستان‌شناسی: سازمان میراث فرهنگی کشور. تهران.]
- [82] Iravani Ghadim, F. Excavation at Jafarabad Kurgans: Second Preliminary Report. 2009. (Unpublished report prepared for ICHHTO).
- [ایروانی قدیم فرشید. گزارش حفاری فصل دوم کاوش باستان‌شناسی کورگان‌های جعفرآباد. پژوهشکده باستان‌شناسی: سازمان میراث فرهنگی کشور. ۱۳۸۹ گزارش منتشر نشده.]
- [83] Rezaloo R. Alizadeh S. Kazempour M. Study of Iron Age Burials Ceramics at Khanghah Gilvan in Northwestern Iran, Intl. J. Humanities. 2015; 22 (1): p. 131-150.
- [84] Mollazadeh. K. Review of Michael D. Danti's revision of the chronology of the late Bronze and early Iron Ages in northwestern Iran. Proceeding of The International Conference on The Iron Age in Western Iran and Neighbouring Regions, 2-3 November, Tehran and Sanandaj, RICHT, National Museum of Iran, ICHTO Kurdistan Province, 2 Vol. 2019. Edited by Yousef Hassanzadeh, Ali A. Vahdati and Zahed Karimi, 2019: p. 411-420.
- [ملازاده کاظم. نقد بازنگری مایکل دانتی در ارتباط با گاهنگاری دوره ی گذر از عصر مفرغ به عصر آهن. مجموعه مقالات همایش بین‌المللی عصر آهن در غرب ایران و مناطق همجوار، به کوشش: یوسف حسن‌زاده و همکاران. انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی، اداره کل کردستان و موزه ملی؛ جلد اول، ۱۳۹۸؛ ص. ۴۱۱-۴۲۰]